

SALBIY HIS-TUYG'ULARNI IFODALOVCHI METAFORIK BIRLIKLARNING KOGNITIV-LINGVISTIK TAHLILI

Jo'rayeva Nafosatxon Muxsinjon qizi

Andijon shahar 4-o'rta umumta'lim maktabi Rus tili o'qituvchisi

nafosatxon.juraeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada salbiy his-tuyg'ularni ifodalovchi metaforik birliklar kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. "Kontseptual metafora" nazariyasi (Lakoff va Johnson, 1980) asosida g'azab, qo'rquv, qayg'u, nafrat kabi emotsiyalar bilan bog'liq metaforalar tizimli ravishda o'rganiladi. O'zbek, rus va ingliz tillari materialida metaforik modellar taqqoslanib, ushbu birliklarning kognitiv asoslari, badiiy adabiyot va kundalik nutqdagi funksiyalari aniqlanadi. Tadqiqot natijasi shuni ko'rsatadiki, salbiy emotsiyalar metaforasi universal va milliy-madaniy xususiyatlarni birga aks ettiradi hamda til egasining voqelikni idrok etish tarzini belgilaydi.

Kalit so'zlar: metafora, kognitiv lingvistika, salbiy emotsiyalar, kontseptual metafora, g'azab, qo'rquv, qayg'u, metaforik model, tilshunoslik, emotiv leksika.

Аннотация. В данной статье с точки зрения когнитивной лингвистики анализируются метафорические единицы, выражающие негативные эмоции. На основе теории «концептуальной метафоры» (Лакофф и Джонсон, 1980) системно исследуются метафоры, связанные с такими эмоциями, как гнев, страх, печаль и отвращение. На материале узбекского, русского и английского языков проводится сопоставление метафорических моделей, выявляются их когнитивные основы, а также функции в художественной литературе и повседневной речи. Результаты исследования показывают, что метафоры негативных эмоций одновременно отражают универсальные и национально-культурные особенности и определяют способ восприятия действительности носителем языка.

Ключевые слова: метафора, когнитивная лингвистика, негативные эмоции, концептуальная метафора, гнев, страх, печаль, метафорическая модель, языкознание, эмотивная лексика.

Abstract. This article analyzes metaphorical units expressing negative emotions from the perspective of cognitive linguistics. Based on the theory of “conceptual metaphor” (Lakoff and Johnson, 1980), metaphors associated with emotions such as anger, fear, sadness, and disgust are systematically examined. Using materials from the Uzbek, Russian, and English languages, metaphorical models are compared, and their cognitive foundations as well as their functions in literary discourse and everyday speech are identified. The results of the study show that metaphors of negative emotions simultaneously reflect both universal and national-cultural features and determine the way language users perceive reality.

Keywords: metaphor, cognitive linguistics, negative emotions, conceptual metaphor, anger, fear, sadness, metaphorical model, linguistics, emotive vocabulary.

KIRISH

Til va tafakkur munosabati zamonaviy tilshunoslikning eng muhim muammolaridan biri bo'lib, bu yo'nalishda kognitiv lingvistika so'nggi o'ttiz yil ichida jadal rivojlandi. Kognitiv lingvistikaning asosiy tamoyillaridan biri shuki, metafora nafaqat badiiy uslub vositasi, balki insonning dunyoni idrok etishida, tushunchalar hosil qilishida ishtirok etuvchi asosiy kognitiv mexanizmdir. Amerikalik tilshunoslar J.Lakoff va M.Jonson (1980) «Metaforalar biz yashayotgan hayot» asarida bu g'oyani ilk bor tizimli bayon etdilar va hozirgi kunda dunyo tilshunosligida bu nazariyaga asoslangan yuzlab tadqiqotlar amalga oshirilmogda.

O'zbek tilshunosligida emotiv leksika va metaforaning o'rganilishi an'anaviy yo'nalish sifatida mavjud bo'lsa-da, kognitiv yondashuv hali nisbatan yangi istiqbol hisoblanadi. 2020-yilda O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tilshunoslik instituti tomonidan o'tkazilgan monitoringda o'zbek tilshunoslik tadqiqotlarining atigi 12 foizini kognitiv yo'nalishdagi ishlar tashkil etishi aniqlandi. Bu ko'rsatkich mazkur sohada ilmiy izlanishlarni kuchaytirish zarurligidan dalolat beradi.

Salbiy his-tuyg'ular - g'azab, qo'rquv, qayg'u, nafrat, hasad, tashvish - inson ruhiy hayotining ajralmas qismi bo'lib, ular nutqda ko'pincha metaforik birliklar vositasida ifodalanadi. "Men ichimda yonib ketyapman", "Qalb yaralandi", "Qo'rquv uni qamab oldi" kabi iboralar salbiy his-tuyg'ularning metaforik verbalizatsiyasiga yorqin misollardir. Ushbu maqolaning maqsadi: o'zbek va boshqa tillar materialida salbiy emotsiyalarni ifodalovchi metaforik birliklarning kognitiv-lingvistik asoslarini aniqlash va tahlil qilishdan iborat.

Kognitiv lingvistika va kontseptual metafora nazariyasi

Kognitiv lingvistika tilni inson bilish faoliyatining mahsuli va aksi sifatida o'rganadi. Bu fanning asosiy kategoriyalaridan biri - kontsept bo'lib, u tilda kodlashtirilgan bilim birligi hisoblanadi. O'zbek tilshunosi N.Mahmudov (2018) ta'kidlashicha, o'zbek tilidagi kontseptlar tizimi milliy mentalitet, madaniyat va tarixiy tajribani o'zida mujassam etadi.

Lakoff va Jonson nazariyasiga ko'ra, kontseptual metafora "A - B DIR" formulasida ifodalanadi, bunda abstrakt tushuncha (A) aniq tushuncha (B) orqali idrok etiladi. Masalan, G'AZAB - OLOV metaforik modeli o'zbek tilidagi "g'azabdan o'rtanmoq", "ichida yonmoq", "alangalanmoq" kabi birliklar orqali namoyon bo'ladi. A.Botirov (2020) tadqiqotida o'zbek badiiy matnlaridan 1 200 ta metaforik birlik ajratib o'rganildi va ularning 34 foizi salbiy emotsiyalarga tegishli ekanligi aniqlandi.

Olimning yondashuvi bo'yicha kontseptual metaforalar uchta asosiy turga bo'linadi: strukturaviy (bir kontsept boshqasi orqali tuziladi), yo'nalish metaforalari (yuqori-past, ichki-tashqi) va ontologik metaforalar (abstrakt narsa ob'ekt sifatida tasavvur etiladi). Salbiy his-tuyg'ularni ifodalovchi metaforalar asosan strukturaviy va ontologik turkumlarga kiradi

(A.T.Qodirov, 2021).

Salbiy emotsiyalar metaforalarining asosiy modellari

Tadqiqotlarda salbiy his-tuyg'ular uchun eng keng tarqalgan kontseptual metaforik modellar quyidagilar ekanligi aniqlangan:

1. G'azab - olov/issiqlik modeli

Bu model dunyo tillarida universal hisoblanadi. O'zbek tilida: "ichida qon qaynab ketdi", "g'azabdan yonib ketdi", "o't olib yondi"; rus tilida: "кипеть от злости" (g'azabdan qaynamoq); ingliz tilida: "burning with anger" (g'azabdan yonmoq). D.Yusupova (2019) tadqiqotida o'zbek badiiy matnlaridan bu modelga oid 87 ta leksik birlik aniqlangan bo'lib, ulardan 61 tasi ot yoki fe'l shaklida ifodalanadi.

2. Qayg'u - og'irlik/yukning modeli

"Dil og'irligini his qilmoq", "yurak ezilmoq", "qayg'u yukini ko'tarmoq" iboralari bu modelni ifodalaydi. Fizik og'irlik bilan ruhiy azob o'rtasidagi kognitiv bog'lanish ko'plab tillarda kuzatiladi. O'zbek folklorida, xususan, lirik qo'shiqlar va marsiyalarda qayg'u odatda "tosh" va "temir" bilan qiyoslanadi (M.R.Hasanova, 2020).

3. Qo'rquv - muzlik/sovuqlik modeli

"Yurak muzlab qoldi", "sovuq ter bosdi", "dahshatdan qotib qoldi" iboralari qo'rquvni issiqlik yo'qolishi sifatida tasavvur etadi. Bu model fiziologik asosga ega: psixologlar tomonidan aniqlangan tahdid holatida tana haroratining pasayishi va qon aylanishining o'zgarishi ushbu metaforani kognitiv jihatdan asoslaydi (G.B.Normatova, 2022).

4. Nafrat - zahar/kasallik modeli

"Yurak zaharlanmoq", "nafrat yurak-ni kemirmoq", "ichida zahar to'lmoq" kabi iboralar nafratni organizm uchun zaharli moddaga qiyoslaydi. Bu model salbiy emotsiyaning destruktiv tabiatini ko'rsatadi (B.O.Umarov, 2021).

Universal va milliy-madaniy xususiyatlar

Qiyosiy tilshunoslik tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, salbiy emotsiya metaforalari qisman universal, qisman esa milliy-madaniy xarakter kasb etadi. O'zbek, rus va ingliz tillari materialida o'tkazilgan qiyosiy tahlil (F.M.Rashidova, 2023) natijasida 156 ta salbiy emotsiya metaforasi tahlil qilindi:

- Universal modellar (3 tilda ham mavjud): 43 ta birlik - 27,6%
- Ikki tilda uchraydigan modellar: 68 ta birlik - 43,6%
- Faqat bitta tilda uchraydigan (milliy-madaniy) modellar: 45 ta birlik - 28,8%

O'zbek tiliga xos milliy metaforik modellar jumlasiga quyidagilar kiradi: "dil qoni", "ko'ngil so'lishi", "yurak dog'i", "baxt qushi uchib ketdi". Bu iboralarda o'zbek madaniyatida yurak/ko'ngil organi emotsiyalarning markazi sifatida tasavvur etilishi aks etadi. Shuningdek, "dard daryo", "alam to'fon" kabi tabiat hodisalari bilan bog'liq metaforalar o'zbek mentalitetida tabiatga yaqinlik va ulug'vorlikka intilishning ifodasidir (N.Mahmudov, 2018). Qiyosiy tahlilning amaliy ahamiyati shundaki, bu natijalar til o'qitishda, xususan, rus tilini

chet tili sifatida o'qitishda metaforik modellar orqali emotiv leksikani kontrastiv usulda o'rgatishga imkon beradi. Masalan, o'quvchilarning anyaona tili (o'zbek tili) metaforalarini rus tili ekvivalentlari bilan taqqoslash interfaol o'rganishni ta'minlaydi va o'rganilgan leksika uzoq muddatli xotirada mahkam o'rnashadi (G.B.Normatova, 2022).

Badiiy matn va kundalik nutqda salbiy emotsiya metaforalari

Salbiy his-tuyg'ular metaforasi ikki muhim sohada - badiiy adabiyot va kundalik muloqot nutqida - turlicha namoyon bo'ladi. Badiiy matnda muallif salbiy emotsiyalarni yangi, o'ziga xos metaforalar orqali ifodalashga intilsa, kundalik nutqda odatda o'lik (konventsional) metaforalar qo'llaniladi.

A.Qodirov (2021) o'zbek nasridan - Abdulla Qodiriy, Oybek, Pirmqul Qodirov va Ulmas Umarbekovning asarlaridan - 430 ta salbiy emotsiya metaforasi ajratdi. Tahlil natijasida aniqlandi: qayg'u kontsepti eng ko'p metaforik modellarga ega (116 birlik), keyingi o'rinda g'azab (98 birlik), qo'rquv (87 birlik) va nafrat (74 birlik) turibdi. Shunisi e'tiborliki, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida salbiy emotsiya metaforalari asosan tabiat hodisalari (bo'ron, qorong'u, to'fon) bilan bog'liq bo'lsa, Pirmqul Qodirovning asarlarida somatik (tana a'zolari bilan bog'liq) metaforalar ustunlik qiladi.

Kundalik nutqqa kelsak, ijtimoiy tarmoqlar va og'zaki muloqot matni asosida o'tkazilgan tadqiqotda (D.X.Yusupova, 2019) 500 ta so'rovchi nutqidagi salbiy emotsiya metaforalari tahlil qilindi. Natijalarga ko'ra, 18–25 yoshdagi yoshlar orasida zamonaviy metaforik modellar ("stress bosib qoldi", "nerv qildi", "depressiyaga tushdi") keng qo'llanilmoqda, bu esa globallashuv va xorijiy til ta'sirini aks ettiradi. Bunday "gibrid" metaforalar kognitiv jihatdan qiziqarli hodisa bo'lib, tilshunoslikda yangi tadqiqot ob'ekti sifatida namoyon bo'lmoqda.

XULOSA

Salbiy his-tuyg'ularni ifodalovchi metaforik birliklarning kognitiv-lingvistik tahlili quyidagi ilmiy xulosalar chiqarishga imkon berdi:

1. Metafora faqat badiiy san'at vositasi emas, balki inson tafakkurining kognitiv mexanizmi bo'lib, u salbiy emotsiyalarni abstrakt tushunchalardan konkret, hissiy-idrok etiluvchi obrazlarga aylantiradi.
2. O'zbek tilida salbiy emotsiyalar uchun to'rtta asosiy kontseptual model - olov, og'irlik, muzlik va zahar modellari - ustunlik qiladi. Bu modellar fiziologik va evolutsion asosga ega.
3. Qiyosiy tahlil ko'rsatdiki, salbiy emotsiya metaforalarining 27,6 foizi universal xarakter kasb etadi, qolgan qismi milliy-madaniy o'ziga xosliklarni aks ettiradi. O'zbek tili uchun yurak/ko'ngil va tabiat hodisalariga asoslangan metaforalar xarakterlidir.
4. Badiiy matnda original (muallif) metaforalari, kundalik nutqda esa konventsional (o'lik) metaforalar ustunlik qiladi. 18–25 yoshli yoshlar nutqida globallashuv ta'sirida yangi gibrid metaforalar paydo bo'lmoqda.
5. Rus tili o'qitishida salbiy emotsiya metaforalarini o'zbek tili ekvivalentlari bilan kontrastiv

taqqoslash orqali o'qitish emotiv leksika o'zlashtirishning samarali metodologiyasini tashkil etadi.

O'zbek kognitiv lingvistikasida metafora tadqiqotini yanada chuqurlashtirish, milliy korpus yaratish va o'qitish amaliyotiga joriy etish uchun muayyan ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By.* : University of Chicago Press, Chicago. 1980. 242 p.
2. Mahmudov N. *Tilshunoslik: Nazariya va amaliyot.* O'qituvchi, Toshkent. 2018. 320 b.
3. Botirov A.N. *O'zbek badiiy matnida metaforik birliklar: kognitiv yondashuv.* : Fan, Toshkent. 2020. 198 b.
4. Qodirov A.T. *Salbiy emotsiyalarning metaforik verbalizatsiyasi o'zbek nasrida: Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi.* O'zMU, Toshkent. 2021. 174 b.
5. Yusupova D.X. *Emotiv leksika va kognitiv metafora: o'zbek va rus tillarida qiyosiy tahlil // O'zbek tili va adabiyoti.* 2019. №3. B. 34–41.
6. Hasanova M.R. *O'zbek folklorida qayg'u va alam kontseptlari: lingvomadaniy tahlil.* SamDU nashriyoti, Samarqand. 2020. 144 b.
7. Normatova G.B. *Kognitiv lingvistika va til o'qitish: nazariy hamda amaliy asoslar.* TDPU nashriyoti, Toshkent. 2022. 160 b.
8. Umarov B.O. *O'zbek tilida somatik frazeologizmlar va emotiv semantika // Tilshunoslik masalalari: ilmiy to'plam.* Toshkent, 2021. №1. B. 88–97.
9. Rashidova F.M. *O'zbek, rus va ingliz tillarida salbiy his-tuyg'u metaforalari: qiyosiy tadqiqot // Xorijiy filologiya.* 2023. №2. B. 45–53.
10. Karimov B.R. *Kognitivistika asoslari: Darslik.* Yangi avlod, Toshkent: 2019. 256 b.
11. O'rinboyev B., Yo'ldoshev M. *Hozirgi o'zbek tili: Leksikologiya va frazeologiya.* O'zbekiston, Toshkent. 2017. 304 b.